

Petar Markuš

diplomski studij povijesti, istraživački smjer: Moderna i suvremena povijest (19. i 20. stoljeće)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ishay Landa, *Šegrtov čarobnjak: Liberalna tradicija i fašizam*, prev. Damjan Lalović (Zagreb: Disput, 2018), 331 str.

Ishay Landa izvanredni je profesor moderne povijesti na Otvorenome sveučilištu u Ra'anani, a njegovo je glavno područje istraživanja politička teorija. Knjiga *Šegrtov čarobnjak: Liberalna tradicija i fašizam* u originalu je objavljena na engleskome jeziku 2010. godine u Nizozemskoj. Hrvatsko izdanje objavljeno je u ožujku 2018. godine. Unatoč relativno kasno objavljenome hrvatskom izdanju, prof. Landa nije nepoznat gost u Hrvatskoj. Naime, Centar za radničke studije u Zagrebu u sklopu projekta proučavanja kapitalističke države organizirao je predavanje prof. Lande o temi „Liberalizam, fašizam i zagonetka masovnog društva“, koje se održalo na Filozofskome fakultetu 20. rujna 2014. godine. Landa je 15. svibnja 2019. održao predavanje u Kinu Europa o načinima kako fašistički mislioci konstruiraju neprijatelja.

Šegrtov čarobnjak organiziran je u šest poglavlja kojima prethodi autorov predgovor hrvatskome izdanju naziva *Vraćanje sjaja demokraciji*. Landa u predgovoru s bojaznošću zaključuje kako se u osam godina (od objave izvornika) ultradesničarski ekstremizam razmahao s objiju strana Atlantika (str. 13). Epilog je zasebno poglavlje u kojemu autor sumira ključne misli koje su iznesene u knjizi i daje svoje uvide u povezanost nacionalizma u Njemačkoj u međuratnome razdoblju i zemljama Zapadne Europe (naglasak je stavljen na Veliku Britaniju).

Autor se pri analizi koristi djelima sociologa, povjesničara, filozofa i političara iz 19. i 20. stoljeća. Dvije glavne teze koje se u djelu obrađuju nastoje se potkrijepiti mnoštvom citata. Prva teza tvrdi kako je međuratni fašizam bio nasilna reakcija protiv masa čija je društvena moć rasla od Francuske revolucije, tijekom 19. i početkom 20. stoljeća (str. 14). Druga je teza ta kako je fašizam na pozornicu stupio ne kao neprijatelj liberalizma, već kako bi pomogao liberalnome poretku i spasio ga od radničkih klasa, koje su tražile sve više udjela u vlasti (str. 14).

U *Uvodu* se pokušava naglasiti važnost značenja pojmova koji se svakodnevno upotrebljavaju u političkim i znanstvenim krugovima (npr. što znači biti liberal ili antiliberal) te dati kratak pregled promjena percepcija fašizma. Važna promjena u sagledavanju fašizma jest zahtjev da se fašizam mora shvaćati kao ozbiljna politička ideologija (pristup Zeeva Sternhela iz 80-ih godina

20. stoljeća), kao i odbacivanje materijalističkoga tumačenja razvoja fašizma (odnosno odbacivanje klasne srži) i usmjeravanje na njegovu ideologiju. Novi teoretičari, preuzevši viđenja starijih generacija povjesničara i teoretičara o naglašavanju ideologije, zastupaju važnost socijalističkih ideja u oblikovanju fašističke ideologije i smatraju kako fašizam treba promatrati kao „treći put“ između kapitalizma i komunizma. Kao posljedica tih promjena fašizam se sve više identificira sa socijalizmom, stavlja se na lijevi spektar političkih ideologija, interpretira kao reakcija na liberalno-demokratsku politiku 19. stoljeća te klasificira kao neprijatelj liberalizma. Autor odbacuje ovakve teze i nastoji, kao što je navedeno u uvodu, pokazati bliskost fašizma i liberalizma koju nove interpretacije nastoje zamagliti.

Prvo poglavlje, *Liberalni raskol: razdvajanje ekonomskoga od političkoga*, utvrđuje kako je preduvjet za nastanak fašizma bio raskol između ekonomske i političke dimenzije liberalnoga poretka. Liberalizam je poslužio novonastaloj buržoaziji pri svrgavanju europskoga plemstva i preuzimanju vlasti. No, kada su se niže klase počele koristiti tom doktrinom pri ostvarivanju svojih prava, buržoazija se osjetila ugroženom. Točnije rečeno, buržoazija je nastojala očuvati svoje ekonomske interese, koji su postali ugroženi političkim zahtjevima masa za pravednijim političkim sustavom i ekonomskom raspodjelom dobara i vlasništva. Ovo je jedan od dobrih primjera upotrebe analitičke metode. Landa često uspoređuje navode autora s povijesnom realnošću, odnosno proučava podudaraju li se sadržaj i misli koje autori navode u svojim djelima s postupcima koje su provodili u stvarnosti. Tim postupkom otkrivaju se mnoge kontradiktornosti. Demokracija je jedan od čistih pojmova kojima su se liberalni autori koristili u svojim djelima. Landa pokazuje kako se pojam demokracije često nije odnosio na cjelokupno društvo, već na elitu koja je držala političku i ekonomsku moć. Engleski mislilac John Locke zagovarao je potonji, ograničeni tip demokracije. Da sumiramo: ekonomski je liberalizam konzervativniji i nastoji očuvati buržoaski poredak (demokracija elite), a politički je liberalizam orijentiran prema masama sa zahtjevom njihova uključivanja u politički i ekonomski život (demokracija masa/proletarijata).

U drugome poglavlju, *Liberalna ekonomija, fašistička politika: „divan brak“*, analiziraju se mišljenja Oswalda Spenglera, Adolfa Hitlera i Jacoba Salwyna Schapira. Oswald Spengler važan je zbog pripremanja ideološkoga terena za dolazak nacista na vlast u Njemačkoj, ali i zbog toga što pokazuje kako je nacionalistička ideologija bila u skladu sa zahtjevima ekonomskoga liberalizma (kapitalizma), a ne socijalizma. Tako Spengler interveniranje države u ekonomiju smatra brutalnim činom, štrajk radnika nesocijalističkom značajkom marksizma te se zgraža nad skraćivanjem radnoga dana (str. 69). Problem je u Spenglerovu tumačenju taj što svoju verziju nacionalizma naziva „pruski socijalizam“, što je nekim povjesničarima bio znak da je nacizam srodan socijalizmu, ako ne i istovjetan. Landa upozorava na to da se stvari ne smiju gledati površno, već da treba ući u njihovu srž i ispitati to što se ustvari misli pod pojmovima koje nacionalisti upotrebljavaju. Autor uočava kako su se nacionalisti (fašisti i nacisti) dodvoravali radničkoj klasi, ali kako oni ni u kojem slučaju nisu htjeli rušiti kapitalistički sistem. Dapače, oni su ga smatrali jedinim ispravnim rješenjem, dokazom čovjekove borbe za opsta-

nak, odnosno borbe naroda protiv naroda u kojemu nadmoćniji pobjeđuje. Kako bi opisao Hitlerov stav o kapitalizmu, Landa se koristi govorima koje je dotični održao pred industrijalcima, a u kojima se zalaže za više ekonomske slobode kapitalista i ograničavanje političkoga uplitanja države u ekonomske procese. Tim je postupcima želio podvrgnuti politiku ekonomiji (str. 84). J. S. Schapiro u svojoj studiji *Liberalizam i izazovi fašizma*, izdanoj nakon Drugoga svjetskog rata (1949. godine), nastoji dokazati kako je liberalizam oduvijek bio demokratski, no pritom zanemaruje ekonomsko-politički raskol koji Landa ističe kao ključan element u razumijevanju razvoja fašizma. Schapiro nastoji pokazati kako budućnost leži u državnome socijalizmu, koji će moći pomiriti klasne sukobe, to jest kako treba stvoriti državu blagostanja.

Treće poglavlje, *Antiliberalni liberali – I. (Moeller van den Bruck, Proudhon, Carlyle)*, bavi se trojicom navedenih mislilaca: Bruckom, kao nacionalistom koji je, kao i Spengler, utjecao na razvoj nacističke ideologije, te P. J. Proudhonom i Thomasom Carlyleom, kojima su poslijeratni povjesničari poslužili pri dokazivanju drukčijega rodoslovlja fašizma u odnosu na kapitalizam i liberalizam. Carlyle je ismijavao *laissez faire* i klasičnu ekonomiju, a Proudhon se smatra anarhistom i socijalistom. Poenta je u tome, kako pokazuje Landa, što nijedan od njih nije nastojao nadići kapitalizam kao način proizvodnje, nego su ga htjeli pročititi i odstraniti njegove političke, kulturne i socio-ekonomske atribute koje su smatrali nezdravima (str. 134). Proudhon je nastojao prilagoditi kapitalizam srednjoj klasi, a Carlyle spojiti buržoaziju i aristokraciju u elitu budućnosti koja će biti pripremljena za borbu protiv socijalizma i demokracije (str. 135). Četvrto poglavlje, *Antiliberalni liberali – II. (Schmitt, Sorel)*, nastavlja s analizom misli Carla Schmitta i Georgesa Sorela. Schmitt ističe nemoć političkoga liberalizma da iziđe na kraj s masovnom demokracijom, zbog čega izlaz pronalazi u diktaturi. Međutim, Schmitt ne može naći pravno odobrenje uspostave diktature jer bi to bilo u suprotnosti s liberalnom ideologijom na koju su se vladajuće klase pozivale. Te su probleme prvi prikazali Engels i Gumpłowicz, tumačeći to kao dvojbu vladajućih klasa, koje su sputane vlastitim zakonima, iz čega se nastoje izvući kršenjem legalnosti vlastitoga sustava i ustava te uspostavom diktature (str. 157).

Landa u posljednjim dvama poglavljima analizira dva mita liberalizma. Poglavlja su nazvana *Liberalizam i fašizam između mitova i stvarnosti – I i II*. Prvi mit, fašizam kao tiranija većine, nastoji pokazati kako mase nisu u stanju ovladati demokracijom jer mogu lako biti zavedene te se demokracija pretvara u demagogiju, a može dovesti čak i do uspostave diktature. Alexis de Tocqueville glavni je autor kojega Landa analizira u petome poglavlju, ukazujući na kontradiktornost njegovih stavova. Boreći se protiv diktature većine, Tocqueville je svojim političkim postupcima doveo do uspostave diktature vladajućih klasa i dolaska Luja Napoleona Bonaparte na vlast. Učinio je to s bojažnju prema revolucionarnoj većini, koja bi mogla dovesti u pitanje vlasništvo vladajućih klasa, zbog čega je nastojao neutralizirati takva kretanja. Njegovim stavovima bili su bliski ljudi iz viših i srednjih klasa, kao i seljaci. Upravo će ti isti viši društveni slojevi kasnije poduprijeti Hitlera u Njemačkoj (koji je osvojio 37,4% glasova, što nije ni približno većini, str. 209). Proučavaju se i mišljenja Malthusa, Misesa i Crocea. Drugi liberalni mit čine kolektivistički

liberalizam i individualistički fašizam. Liberalizam se obično prikazuje kao zaštitnik pojedinca te se bavi brigom za zadovoljenje njegovih individualnih želja i ispunjenje blagostanja. Taj individualizam napadaju ideologije poput fašizma, konzervativizma i socijalizma, koje podupiru kolektivističku alternativu. Landa ovdje ide korak dalje tvrdeći kako individualizam nije nipošto istovjetan liberalizmu, a kamoli kapitalizmu (str. 222–223). Citirajući liberalne mislioce, poput Herberta Spencera, pokazuje kako pojedinac u liberalizmu nije svetinja, već je on potrošan i podređen ekonomiji, vrsti, društvu, čovječanstvu, rasi (str. 228). Iznimka su oni pojedinci koji se ističu svojom izvrsnošću nasuprot masovnoj homogenosti. Iz toga proizlazi kako se liberalizam ne brine samo za manjinu jakih i uspješnih naspram mediokritetskome mnoštvu (str. 226). Međutim, Landa uočava kako je unutar liberalizma postojala i struja mišljenja koja je smatrala da su mase glavni pokretači društvenih i političkih promjena, pri čemu pojedinac jedino udružen s drugim ljudima može ostvariti svoje ciljeve. Tu liberalizam ulijeće u vlastitu zamku: ako bi njegov glavni cilj bio zadovoljenje potreba svakoga pojedinca, onda bi morao ravnopravno širiti sreću među masama, pa čak i dati prednost većini pojedinaca nad nadarenom manjinom (str. 226). Međutim, liberalizam to ne čini. Izlaz iz te situacije leži u pozivanju liberalizma na neki „viši“, kolektivni cilj poput kulture, civilizacije ili društva. Odnosno, društvo prethodi pojedincu, a on mu se mora pokoriti. Landa utvrđuje kako liberalizam ima dva lica kada se raspravlja o pojedincu: pojedinac je na prvome mjestu kada je suočen s masovnim društvom, ali društvo je na prvome mjestu kada je suočeno sa zahtjevima „masovnih pojedinaca“ (društvenih skupina) (str. 228). Landa navodi primjer Margaret Thatcher, koja je u 80-im godinama 20. stoljeća, u vrijeme sukoba sa zahtjevima „masovnih pojedinaca“ (siromaha, beskućnika i nezaposlenih), izjavila kako društvo ne postoji. U toj izjavi nije ni najmanje proturječila svojim kolegama liberalima (str. 228). Kako unutar liberalizma postoje kontradiktornosti oko poimanja individualizma, tako se on prenio i u fašističku ideologiju.

Zadnja dva mita liberalizma obrađuju se u šestome poglavlju. Treći mit odnosi se na izvor „velike laži“ fašizma: totalitarni ili liberalni? Srž je toga pitanja sljedeća: u totalitarnome društvu istina je podvrgnuta manipulaciji politike i propagande, dok u „slobodnome“ liberalno-demokratskom društvu ona mora imati slobodan tok u dvama aspektima: diskurzivnome (znanstvenome) i političkome (definicija Karla Poppera koju Landa preuzima; str. 243). Postavlja se pitanje: kako prenijeti poruku manjini a da masa to ne primijeti? Tu autor uključuje američkoga političkog znanstvenika Lea Straussa, koji smatra kako demokraciju treba očuvati egzoterično, a istodobno prakticirati i suzbijati ezoterično (str. 247). Mase treba držati slijepima kraj zdravih očiju. Ta Straussova teorija po prirodi je elitistička. Četvrti i posljednji mit govori o fašizmu kao nacionalističkome napadu na liberalni kozmopolitizam. Prema njemu fašizam napada individualistički i tolerantan način razmišljanja liberalizma. O stavu liberalizma prema individualizmu već je bilo riječi, a Landa smatra kako je liberalizam imao i svoju fazu imperijalizma, koji se očitovao u postojanju kolonijalnih imperija.

U epilogu naslovljenome *Subčovjek, podčovjek, untermensch: fašizam kao međunarodna koprodukcija* Landa sabire svoje misli i iznosi neke nove.

Suprotstavlja se mišljenju nekih stručnjaka na „liberalnome sjeverozapadu“ koji tvrde kako demokratski sustav funkcionira u razvijenom dijelu Europe, dok je u središnjoj i istočnoj (jugoistočnoj) Europi zakazao. Kao primjer navodi činjenicu kako se nacionalizam razvio upravo u središnjoj, južnoj i istočnoj Europi, a ne u sjeverozapadnoj. Landa pokazuje kako je u međuratnome razdoblju fašizam postojao i u Velikoj Britaniji i to među pripadnicima britanske elite. Evelyn Waugh 1936. godine pohvalio je talijansku okupaciju Etiopije, dok je Churchill izjavio kako je Mussolinijev novi politički eksperiment dao svakoj naciji vrhunsku političku zaštitu (str. 289). Landa se poziva na Salveminija, koji protivnicima demokracije, uz komuniste i otvorene fašiste, pridružuje i kriptofašiste. Kriptofašizam bi trebao stvarati privid kako radi u korist naroda, a ustvari ga vući za nos. Primjer je toga Neville Chamberlain, koji je pred britanskom javnošću korio Hitlera, a istovremeno ga na ezoteričnoj razini uvjeravao kako njegove (Chamberlainove) javne izjave ne treba shvaćati ozbiljno (str. 293). Dvoličnost se očitovala i u politici popuštanja Njemačkoj. Cilj je te politike bila uspostava prividnoga očuvanja europskoga mira, dok su britanski političari time zapravo žustro nastojali olakšati izbijanje rata između Njemačke i SSSR-a (str. 293).

Knjiga Ishaya Lande svakako je poticajno djelo na području intelektualne historije i historije političke teorije. Autor, koristeći se analitičkom metodom, pokazuje unutarnje kontradiktornosti liberalne ideologije i njezinu poveznicu s nacizmom i fašizmom. Mogli bismo reći kako ovo djelo može pružiti poticaj i hrvatskoj historiografiji u vidu načina obrade intelektualne historije i historije političkih teorija 19. i 20. stoljeća, koje su obilježile i hrvatske prostore. Landa je obavio zadatak koji je naveo na početku knjige: dokazao je postojanje poveznica između liberalne ideologije i nacizma/fašizma. Međutim, potrebno je naglasiti kako autor ukazuje na povezanost ekonomskoga liberalizma s razvojem nacionalizma, dok je politički liberalizam blizak političkoj ljevici. Ovoj knjizi možemo dati dvije zamjerke: prva je estetske prirode, a očituje se u mnoštvu citata koji zauzimaju i do polovice stranice gusto raspoređenoga teksta, što može učiniti čitanje zamornim. Druga se zamjerka odnosi na poglavlje *Epilog*, u kojemu autor počinje objašnjavati političku situaciju elite Velike Britanije u međuratnome razdoblju, čime se fokus djela iznenada prebacuje s intelektualne historije na političku historiju. To ne bi bio problem da je Landa u nekome od prethodnih poglavlja obradio političku elitu Velike Britanije u međuratnome razdoblju, no započeti analizu u zaključku čini se naglim i iznenadnim te ostavlja dojam nedovršenosti, zbog čega se narušava kompaktnost djela. Unatoč zamjerkama djelo vrijedi pročitati zbog načina korištenja analitičke metode, čime se pokazuje povezanost liberalizma i nacizma/fašizma. Time ono odudara od drugih interpretacija, koje nastoje ukazati na povezanost nacionalizma sa socijalizmom, čime se liberalizam automatski prezentira kao suprotnost spomenutim ideologijama. Ovim djelom Landa pokazuje kako je stvarnost ipak drukčija nego što se na prvi pogled čini.